

Dariusz GREGORCZYK*

Instytut Nauk Politycznych i Bezpieczeństwa

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Wybrane aspekty funkcjonowania Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED) w latach 1977–1990

Streszczenie

Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED) został utworzony na początku 1977 r. z inicjatywy I Zarządu Głównego KGB (wywiad zagraniczny). Na mocy tajnego Porozumienia przedstawiciele krajów komunistycznych, abonentami systemu zostały służby specjalne: Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, NRD, Polski, ZSRR i Węgier. Celem powstania PSED było gromadzenie, przetwarzanie i przekazywanie informacji uzyskiwanych przez jednostki operacyjne służb specjalnych krajów znajdujących się w strefie wpływów radzieckich. Algorytm ewidencjonowania danych wywiadowczych został opracowany przez centralę systemu, tzw. Aparat Roboczy, który znajdował się w strukturach wywiadu ZSRR. Informacje uzyskiwane od wszystkich służb specjalnych państw – uczestników Porozumienia wprowadzono do tradycyjnych ewidencji kartotecznych oraz do komputerowych baz danych zainstalowanych w moskiewskiej siedzibie KGB. Rola i zadania realizowane w ramach działania systemu były ściśle podporządkowane interesom pionów wywiadu i kontrwywiadu państw bloku wschodniego, a przede wszystkim jednostkom operacyjnym KGB. Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku przestał funkcjonować na przełomie lat 1989–1990, w związku z dokonywanymi zmianami polityczno-społecznymi w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: KGB, Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku, Aparat Roboczy, ewidencje operacyjne, współpraca służb specjalnych państw komunistycznych, działanie systemu rejestracji operacyjnych.

Lata „zimnej wojny” to okres, w którym istotną rolę w prowadzonych zmaganiach odgrywały służby specjalne państw komunistycznych, jak i zachodnich demokracji. Walka na frontach „cichej wojny” toczyła się prawie we wszystkich obszarach politycznego, gospodarczego, ideologicznego i społecznego życia

* dgregorczyk.ajd@gmail.com

skonfliktowanych ze sobą państw. Służby wywiadu i kontrwywiadu zabiegały o uzyskanie jak największej wiedzy na temat wrażliwych danych o przeciwniku. Starano się to osiągnąć przy użyciu wszelkich dostępnych środków i metod. Posiadanie tego typu informacji pozwalało bowiem na prowadzenie bardziej skutecznych działań w stosunku do nieprzyjaciela. Dlatego też w okresie „zimnej wojny” ważnymi elementami działań wywiadu i kontrwywiadu było zdobycie istotnych wiadomości o przeciwniku oraz dokonanie analizy posiadanych danych w celu jak najlepszego ich wykorzystania w trwających zmaganiach. W tym procesie ważnym ogniwem było zorganizowanie w strukturach tajnych służb ośrodków analitycznych oraz stworzenie nowoczesnych baz danych.

Pod koniec ubiegłego wieku radzieckie służby specjalne przystąpiły do budowy baz elektronicznych, w których gromadzono informacje uzyskiwane przez jednostki operacyjne. Na początku 1977 r. kierownictwo I Zarządu Głównego KGB (wywiad zagraniczny) utworzyło pierwszą informacyjną bazę danych – Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED, ros. Система Объединенного Учета Данных о Противнике – СОУД). W celu uzyskania maksymalnej liczby informacji wywiadowczych w powyższe działania zostały zaangażowane także organa bezpieczeństwa państw socjalistycznych, skupionych wokół ZSRR. Na podstawie Porozumienia, podpisanego w 1977 r. przez ministrów spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa Ludowej Republiki Bułgarii, Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej, Republiki Kuby, Mongolskiej Republiki Ludowej, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Polski Rzeczpospolitej Ludowej, Węgierskiej Republiki Ludowej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich¹, zorganizowano system gromadzenia informacji, który swoim zasięgiem objął praktycznie wszystkie obszary świata.

Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku był systemem ewidencyjno-informacyjnym, w którym gromadzono, przetwarzano i opracowywano wiadomości dotyczące osób, instytucji i organizacji prowadzących działalność wymierzoną w interesy ówczesnych państw bloku wschodniego i krajów zrzeszonych w Układzie Warszawskim.

Na podstawie zawartego Porozumienia centrala systemu, tzw. Aparat Robotczy (AR), wraz ze wszystkimi jednostkami pomocniczymi, została umieszczona w I Zarządzie Głównym KGB, mającym swoją siedzibę w Jaseniewie koło Moskwy². Algorytm ewidencjonowania danych wywiadowczych został opracowany przez funkcjonariuszy AR i przez cały okres funkcjonowania PSED był rozbu-

¹ W 1984 r. do Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku zgłosiła akces Socjalistyczna Republika Wietnamu. Jedynym krajem z bloku komunistycznego, który nie zdecydował się na uczestnictwo w tym systemie, była Socjalistyczna Republika Rumunii.

² W latach 70. główna siedziba KGB znajdowała się w zaprojektowanym przez Finów biurówcu przy moskiewskiej obwodnicy, w którym zainstalowane były m.in. specjalne globalne systemy łączności. Por. N. Polmar, T. Allen, *Księga szpiegów. Encyklopedia*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2000, s. 296.

dowywany oraz systematycznie modyfikowany. Informacje, które były gromadzone w bazach komputerowych i kartotekach ewidencyjnych systemu, pozyskiwano przede wszystkim z pionów operacyjnych służb specjalnych państw uczestników Porozumienia. Uzyskane informacje przekazywano do centrali PSED w postaci papierowych ankiet, które były wypełniane w języku rosyjskim – zgodnie z zaleceniami Aparatu Roboczego³. Dane te, po ich opracowaniu i usystematyzowaniu przez funkcjonariuszy KGB, były wprowadzane do posiadanych komputerów oraz zbiorów kartotecznych. Do gromadzenia danych operacyjnych w bazach elektronicznych wykorzystywano komputery produkcji radzieckiej (typu „Mińsk”) i niemieckiej (sprowadzone z NRD)⁴.

Usytuowanie Aparatu Roboczego w Moskwie pozwalało KGB wpływać na kierunki działań służb specjalnych państw bloku wschodniego oraz wskazywać obszary zainteresowań operacyjnych, które podlegały ewidencjonowaniu w ramach PSED. Ponadto radzieckie specsłużby miały pełną kontrolę nad wszystkimi danymi i zainteresowaniami operacyjnymi uczestników Porozumienia, jakie były odnotowywane w tym systemie.

W państwach – abonentach PSED jeszcze w tym samym roku, tj. w 1977, zostały zorganizowane specjalne jednostki ewidencyjne, tzw. „komórki współdziałania”⁵, do zadań których należały:

- współpraca z Aparatem Roboczym KGB,
- gromadzenie oraz opracowywanie informacji o osobach i instytucjach uzyskanych z tzw. jednostek liniowych służb bezpieczeństwa (w znacznej mierze z wywiadu i kontrwywiadu),
- przekazywanie do Moskwy ankiet i bieżących zapytań operacyjnych,
- pośredniczenie w kontaktach z innymi jednostkami operacyjnymi resortów bezpieczeństwa państw bloku komunistycznego,
- prowadzenie analiz statystycznych na własne potrzeby,
- przedstawianie wniosków i propozycji związanych z funkcjonowaniem PSED do Aparatu Roboczego KGB⁶.

W strukturach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL taką komórką był Wydział V funkcjonujący w Biurze „C”, powołany na podstawie Zarządzenia Organizacyjnego nr 027/Org. z 15 czerwca 1977 r.⁷ Dokumentem opisującym

³ *Słowniki kodowania informacji PSED*, [w:] *Materiały b. Wydz. V Biura „C” MSW*, Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej Biuro Udostępnień (dalej: AIPN BU) 01583/27/1-10.

⁴ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, Bellona, Warszawa 1999, s. 560; *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu*, red. D. Gregorczyk, R. Oleszkowicz, Z. Nawrocki, COS ABW, Warszawa 2013, s. 99.

⁵ *Notatka służbowa dotycząca zakresu działań Wydziału V Biura „C” z dn. 15.05.1989 r.*, [w:] *Zakres pracy, etaty, rozkazy personalne*, AIPN BU 01583/39, k. 65.

⁶ *Zakres pracy Wydziału V Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, Warszawa 10.09.1977 r., AIPN BU 01583/39, k. 6.

⁷ *Wniosek. Dotyczy: Zapewnienia realizacji zadań wynikających z rozpoczęcia procesu wdrażania Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED)*, Warszawa 23.03.1977 r., AIPN BU 01583/39, k. 2–3.

szczegółowy tryb działania polskiej „komórki współdziałania” było Zarządzenie nr 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1978 r. w sprawie powołania PSED wraz z instrukcją Dyrektora Biura „C” MSW w sprawie trybu rejestracji oraz sprawdzania i udzielania informacji w PSED⁸. Należy zaznaczyć, że powstanie Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku oraz jego funkcjonowanie w strukturach sił bezpieczeństwa krajów komunistycznych było bardzo pilnie strzeżoną tajemnicą⁹. W myśl zaleceń MSW PRL tylko kierownictwo wybranych departamentów resortu miało świadomość istnienia tego systemu¹⁰. W piśmie Dyrektora Biura „C” MSW PRL – płk. K. Piotrowskiego – z dnia 6.04.1988 r., można znaleźć m.in. następującą informację: *Nadmieniam, że jednostki terenowe nie są poinformowane o istnieniu PSED*¹¹. Przytoczony zapis świadczy o wysokim stopniu utajnienia faktu powstania i działania w strukturach bezpieczeństwa państw komunistycznych tego międzynarodowego systemu gromadzenia informacji. Faktem jest to, że pod koniec lat 80. ubiegłego wieku praktycznie wszystkie departamenty operacyjne i część jednostek logistycznych MSW była zaangażowana w uzyskiwaniu informacji do systemu PSED¹². Jednak należy stwierdzić, że bardzo wielu funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa nie zdawała sobie sprawy, że uzyskiwane przez nich informacje były wysyłane, gromadzone a następnie przetwarzane w ewidencjach KGB.

Obecnie nie dysponujemy oryginalnymi instrukcjami i wytycznymi Aparatu Roboczego KGB dotyczącymi funkcjonowania Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku. Niemniej o zakresie i formach działania tego systemu możemy dowiedzieć się z zachowanych polskich dokumentów zgromadzonych w Instytucie Pamięci Narodowej. Na mocy zawartego Porozumienia w 1977 r. w krajach abonenckich w komórkach współdziałania stosowano algorytm funkcjonowania, który został opracowany na podstawie dokumentacji otrzymanej z Aparatu Roboczego. Dzięki zachowanym archiwaliom, które były gromadzone

⁸ Zarządzenie nr 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1978 r., w: *Materiały b. Biura „C” MSW*, AIPN BU 01583/10, k. 10/1-10/8.

⁹ *Próba dokonania bilansu współpracy KGB-SB w latach 1970–1990. Cz. I* (pod red. R. Oska i M. Grabowieckiego), „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2010, nr 3 (2), COS ABW, Warszawa 2010, s. 170; E. Zając, *Polska w Połączonym Systemie Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED) – próba rekonstrukcji*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, IPN, Warszawa 2010, s. 546.

¹⁰ *Pismo do Dyrektora Departamentu V*, Warszawa 25.05.1982 r., [w:] *Korespondencja dot. dopuszczenia do udziału w PSED jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych lata 1982–1989*, AIPN BU 01583/25, k. 2; ibidem, *Pismo do Dyrektora Biura Studiów SB*, Warszawa 7.03.1984 r., k. 4; ibidem, *Pismo do Dyrektora Departamentu VI*, Warszawa 17.07.1985 r., k. 8.

¹¹ *Pismo Dyrektora Biura „C” MSW płk. K. Piotrowskiego do Dyrektora Biura „W” płk. R. Wójcickiego*, Warszawa 6.04.1988 r., AIPN BU 01583/25, op. cit., k. 14.

¹² Na podstawie Zarządzenia nr 0011/78 do systemu informacyjnego zostały dopuszczone departamenty: I, II, III, IIIA, IV oraz Biura: Śledcze, Paszportów oraz Biuro „B” (tzw. obserwacja). Po 1984 r. możliwość korzystania z PSED uzyskał Departament VI (tzw. rolniczy), Biuro Studiów Służby Bezpieczeństwa i Biuro „W” (perlustracja).

w tej specjalnej komputerowo-kartotecznej ewidencji, możemy w miarę precyzyjnie ustalić zakres zainteresowań operacyjnych specusług komunistycznych. W tym okresie funkcjonowania systemu kraje abonenckie uczestniczące w PSED przysyłały informacje wywiadowcze dotyczące m.in. ośrodków obcych służb wywiadu i kontrwywiadu, ośrodków dywersji ideologicznej wymierzonej w państwa komunistyczne czy organizacje terrorystycznych. Służby wywiadowcze zbierały również wiadomości na temat „Organizacji syjonistycznych, wrogich organizacji klerykalnych i innych, bezpośrednio prowadzących wrogą działalność przeciwko krajom socjalistycznym oraz członków tych organizacji”¹³. W PSED znalazły się także dane agentów służb specjalnych, osób powiązanych z działalnością obcych wywiadów, tzw. oferentów, porywaczy samolotów, statków czy dywersantów. Do ewidencji systemu wprowadzano dane „osób wykonujących zadania: służb specjalnych, ośrodków dywersji ideologicznej, organizacji syjonistycznych, emigracyjnych, klerykalnych i innych w zakresie wrogiej działalności przeciwko krajom socjalistycznym”¹⁴.

Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku był stale rozbudowywany, a ważnym wyznacznikiem dla realizowanych w tym zakresie czynności była działalność pionów operacyjnych KGB. Podejmowane przez Aparat Robotczy decyzje dotyczące powiększenia zakresu gromadzonych informacji wywiadowczych można zaobserwować na początku 1986 r., po wprowadzeniu przez stronę radziecką konieczności rejestracji w systemie dodatkowych grup osób. Według wskazań AR od tej pory ewidencjonowaniu mieli podlegać dyplomaci i pracownicy przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych, pracownicy przedstawicielstw handlowych i ekonomicznych państw NATO, Chin i Japonii, przebywający w krajach bloku wschodniego¹⁵. Obowiązkiem rejestracji zostali objęci także akredytowani na stałe korespondenci z wymienionych wyżej państw, a także członkowie międzynarodowych organizacji przemysłowych, prowadzący działalność na wielką skalę, oraz osoby działające na szkodę interesów ekonomicznych państw – uczestników Porozumienia PSED¹⁶. Należy zwró-

¹³ Instrukcja Dyrektora Biura „C” MSW w sprawie zasad i trybu rejestracji oraz sprawdzania i udzielania informacji w PSED (załącznik do Zarządzenia NR 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 2 marca 1978 r.), AIPN BU 01583/10, op. cit., k. 10/4–10/5; A. Hilger, *Związek Sowiecki 1945–1991*, [w:] *Czekiści. Organa bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, IPN, Warszawa 2010, s. 96.

¹⁴ Instrukcja Dyrektora Biura „C” MSW w sprawie zasad i trybu rejestracji oraz sprawdzania i udzielania informacji w PSED (załącznik do Zarządzenia NR 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 2 marca 1978 r.) AIPN BU 01583/10, op. cit., k. 10/4–10/5.

¹⁵ Decyzja 05/86 MSW z 14.03.1983 r., *Projekt decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie intensyfikacji działań oraz rozszerzenia kategorii osób podlegających rejestracji w PSED*, Warszawa, marzec 1986 r., AIPN BU 01583/12, k. 6–7.

¹⁶ Instrukcja 01/86 Dyrektora Biura „C” z dnia 15.03.1986 r. w sprawie zasad trybu rejestracji, sprawdzania i udzielania informacji o osobach, instytucjach i organizacjach działających przeciwko państwom wspólnoty socjalistycznej, AIPN BU 01583/12, op. cit., k. 48.

cić uwagę, że w tym okresie w planach współpracy pomiędzy SB a KGB pojawiły się nowe obszary wspólnych zainteresowań obu służb, obejmujące wymienione państwa, a także ich przedstawicielstwa dyplomatyczne i handlowe¹⁷. Funkcjonowanie PSED było więc ważnym elementem w pracy organów bezpieczeństwa państw komunistycznych.

Kwestie dotyczące systematycznej rozbudowy posiadanych ewidencji operacyjnych należały do ważnych elementów pracy Aparatu Roboczego. Były one poruszane zarówno w trakcie wielostronnych narad przedstawicieli państw – abonentów PSED, jak również w dwustronnych kontaktach na linii: centrala systemu – „komórki współdziałania”. W trakcie pierwszego spotkania uczestników Porozumienia, które odbyło się w dniach 28–29 maja 1986 r. w Moskwie, zaprezentowano efekty pracy systemu oraz przedstawiono plany dalszej rozbudowy PSED. Podczas wystąpienia naczelnik Aparatu Roboczego – płk B. Jurinow – poinformował, że na przestrzeni 9 lat funkcjonowania systemu w jego ewidencjach zostało zarejestrowanych 120 538 osób praktycznie z całego świata¹⁸. Pomimo tak dużej liczby rejestracji strona radziecka nie była zadowolona z uzyskanych rezultatów. Omawiając ten problem, płk Jurinow stwierdził, że kierownictwo I Głównego Zarządu KGB prognozowało, iż do 1981 r. uda się zgromadzić dane dotyczące prawie 170 tys. osób. Służby radzieckie zakładały, że roczna liczba rejestracji w PSED będzie wynosiła od 10 000 do 15 000 zgłoszeń¹⁹. W dalszej części swojego wystąpienia naczelnik Jurinow przedstawił główne kierunki działań Aparatu Roboczego związane z planowaną rozbudową i unowocześnieniem systemu. Według koncepcji służb radzieckich zmiany miały obejmować zarówno kwestie merytoryczne działania ewidencji (rozbudowa kartotek operacyjnych poprzez zbieranie dodatkowych danych), jak i technologicznych (wprowadzenie nowego oprogramowania komputerowego). Oceniając pracę systemu, funkcjonariusze AR podkreślali, że wykorzystanie posiadanych danych z systemu pozwoliło własnym służbom wywiadu i kontrwywiadu na bardziej skuteczną działalność. Powyższe przejawiało się w lepszej koordynacji działań pomiędzy jednostkami operacyjnymi, skuteczniejszą analizą „działalności przeciwnika” czy „zwiększeniem bezpieczeństwa przy realizacji działań ope-

¹⁷ Por. *Plan dalszego rozwoju współpracy między Departamentem II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL i II Głównym Zarządkiem KGB przy Radzie Ministrów ZSRR na lata 1978–1981*, AIPN BU 0654/2, k. 2–29; *Podstawowe kierunki współpracy 2 Głównego Zarządu KGB ZSRR i II Departamentu MSW PRL na okres 1988–1992* (także wersja rosyjska), AIPN 01211/102, k. 57–60; *ibidem*, *Wykaz szczegółowych kierunków i zagadnień pozostających w operacyjnym zainteresowaniu Departamentu II MSW PRL i II Głównego Zarządu KGB ZSRR*, k. 97–98; *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu*, op. cit., s. 40–41.

¹⁸ *Sprawozdanie z pobytu delegacji w I Głównym Zarządzie KGB przy RM ZSRR*, Warszawa 6.06.1986 r., [w:] *Dokumentacja dot. konferencji w Moskwie w 1986 r. i 1989 r.*, AIPN BU 01583/18, k. 44.

¹⁹ *Ibidem*.

racyjno-agenturalnych”²⁰. Niemniej w trakcie podsumowania moskiewskiej konferencji uczestnicy Porozumienia zostali wezwani do stałego poszerzania wiedzy na temat „wrogich osób i organizacji”.

Wynikiem prowadzonych przez funkcjonariuszy Aparatu Roboczego KGB prac poprawiających operatywność systemu PSED było opracowanie w 1987 r. dokumentu pt. „Koncepcja rejestracji obiektów przeciwnika w PSED”²¹. Po akceptacji Koncepcji przez kierownictwo KGB, dokument ten został przesłany jako projekt do wszystkich krajów uczestniczących w Porozumieniu. Jak zaznaczono w pierwszej części dokumentu, celem postania dodatkowej ewidencji było „podwyższenie poziomu informacyjnej obsługi jednostek operacyjnych organów bezpieczeństwa państw wspólnoty socjalistycznej, w związku z wykonywaniem przez nie zadań wywiadowczych i kontrwywiadowczych we wspólnym działaniu, przede wszystkim w odniesieniu do USA, ich sojuszników z NATO, a także Japonii i Chin”²². Służbom radzieckim chodziło przede wszystkim o usystematyzowanie informacji znajdujących się w systemie, wyeliminowanie sytuacji dublowania się posiadanych danych o osobach i obiektach oraz skrócenie czasu uzyskiwania informacji na skierowane do Aparatu Roboczego zapytań.

Powyższy dokument składa się z krótkiego wstępu i siedmiu części, w których zostały przedstawione zasady tworzenia nowego zbioru gromadzącego wiadomości o tzw. obiektach przeciwnika. Ewidencja informacji dotycząca organizacji i instytucji, które znalazły się w operacyjnym zainteresowaniu służb specjalnych państw komunistycznych, była częścią PSED i stanowiła integralną część z istniejącym zbiorem danych o osobach. W ocenie funkcjonariuszy AR KGB organizacyjne powiązanie ze sobą obu ewidencji miało się przyczynić, m.in. do:

- polepszenia zabezpieczenia od strony informacyjnej działalności jednostek operacyjnych uczestników Porozumienia w rozpracowaniu przez nie obiektów przeciwnika,
- bardziej efektywnego zastosowania organizacji działań operacyjnych w oparciu o obiekty,
- usprawnienia koordynacji działań jednostek operacyjnych abonentów Systemu w rozpracowaniu obiektów przeciwnika²³.

W drugiej części omawianego dokumentu funkcjonariusze radzieckich służb określili te kategorie instytucji i organizacji, które ich zdaniem powinny

²⁰ *Projekt dokumentu końcowego z posiedzenia przedstawicieli członków porozumienia o PSED* (tłumaczenie z języka rosyjskiego), AIPN BU 01583/25, op. cit., k. 21.

²¹ *Koncepcja rejestracji obiektów przeciwnika w PSED. Projekt*, [w:] *Materiały z narady przedstawicieli uczestników porozumienia o PSED w Sofii*, AIPN BU 01583/16, k. 42–53.

²² *Ibidem*, k. 46.

²³ *Ibidem*, k. 46; *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu*, op. cit., s. 105–106; E. Zając, *Polska w Połączonym Systemie Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED) – próba rekonstrukcji*, op. cit., s. 552.

znaleźć się w nowo tworzonej bazie danych. Rejestracji powinny podlegać przede wszystkim służby specjalne przeciwnika oraz te organizacje i instytucje, które zostały utworzone i są finansowane przez obce służby wywiadowcze²⁴. Ewidencjonowane miały być również tzw. ośrodki dywersji ideologicznej, organizacje terrorystyczne i ekstremistyczne, a ponadto organizacje emigracyjne, których członkowie pochodzą z krajów bloku wschodniego i „prowadzą działalność wywrotową” przeciwko krajom bloku wschodniego. W myśl wytycznych KGB do tworzonych baz informacyjnych miały zostać wpisane także organizacje zajmujące się przemytem międzynarodowym (na szeroką skalę), ale pod warunkiem, że prowadzą działalność wymierzoną przeciwko krajom skupionym wokół ZSRR. Podobnie miały zostać potraktowane organizacje „których działalność wymierzona jest przeciwko ekonomice państw – uczestników Porozumienia”²⁵.

Ciekawym zapisem tej części Koncepcji jest informacja, z której wynika, że kierownictwo PSED zamierzało w przyszłości rozszerzyć w posiadanych bazach listę rejestrowanych obiektów „o dyplomatycznych, konsularnych, handlowych, ekonomicznych przedstawicielstwach i ośrodkach kultury USA i innych państw – członków NATO, a także Japonii i Chin”²⁶. Analizując ten fragment opisywanego dokumentu, należy cały czas pamiętać, że zawarte w nim wytyczne były podporządkowane interesom pionów prowadzących pracę operacyjną. Plany PSED dotyczące objęcia rejestracją placówek dyplomatycznych, a nawet ośrodków kultury USA, państw zachodnioeuropejskich, Japonii i Chin odzwierciedlały rzeczywiste kierunki działań wywiadowczych i kontrwywiadowczych, jakie w tym czasie realizowali funkcjonariusze KGB i służby specjalne państw komunistycznych.

Na uwagę zasługuje również część czwarta „Koncepcji rejestracji obiektów przeciwnika w PSED”, w której została opisana zawartość danych mających zostać dołączonych do tej ewidencji. Oprócz podstawowych wiadomości dotyczących „rejestrowanego obiektu” (nazwa obiektu, typ i kategoria, przynależność i miejsce położenia), jednostka zgłaszająca rejestrację musiała dodatkowo podać następujące informacje:

- powiązania z innymi obiektami:
 - nazwa obiektu i inne dane ustalające lub jego numer rejestracyjny PSED,
 - charakter powiązań (wykorzystywany jako przykrycie, wykorzystywany w charakterze przykrycia, obiekt główny, filia, wydział, itd.),
 - okres powiązań,
- osoby powiązane z obiektem,
- zdarzenia związane z działalnością obiektu (przedsięwzięcia realizowane przez obiekt):

²⁴ E. Zając, op. cit., s. 552–553.

²⁵ *Koncepcja rejestracji obiektów przeciwnika w PSED. Projekt*, AIPN BU 01583/16, op. cit., k. 47.

²⁶ *Ibidem*, k. 47–48.

- miejsce przeprowadzenia,
- okres/data,
- charakter zdarzenia/przedsięwzięcia,
- uczestnicy (osoby i obiekty) zdarzenia/przedsięwzięcia,
- opis zdarzenia/przedsięwzięcia,
- zakres i kierunki działalności obiektu, opracowane zagadnienia,
- miejsca pojawienia się współpracowników – biorących udział w czynnościach/ obiekty:
 - przyczyna pojawienia się (miejsce odpoczynku, zebrań, zamieszkania itd.),
 - nazwa i adres,
- środki transportu i łączności wykorzystywane przez obiekt,
- struktura organizacyjno-funkcjonalna obiektu, źródła finansowania,
- system doboru kadr,
- formy i metody działalności,
- opis terenu i posiadanych budynków,
- cechy szczególne sytuacji operacyjno-agenturalnej,
- polityka władz państwowych w stosunku do obiektu,
- dane dodatkowe i dane służbowe²⁷.

Tak szczegółowo zebrane dane miały być przekazywane do Aparatu Roboczego w „specjalnym dokumencie wyjściowym”, który miał być rejestrowany zarówno w formie kartotecznej, jak i elektronicznej.

Część materiałów operacyjnych, które planowano przesyłać do moskiewskiej centrali, miała być wykonana w formie opisów i stanowiła materiał dokumentalny. Ta część dokumentu również miała zostać wprowadzana do systemu elektronicznego. Ponadto AR rozpatrywał możliwość automatycznego opracowywania tych danych w następnych etapach udoskonalania i rozwoju ewidencji obiektów w ramach PSED (k. 50). Radzieccy operatorzy systemu zakładali również odnotowywanie w tym „specjalnym” dokumencie innych informacji, jednakże tylko tych, które mogły posiadać znaczenie operacyjne, np. wykazy współpracowników, wykazy telefoniczne, spisy adresowe, instrukcje czy opisy odnoszące się do rozpracowywanego obiektu.

Pozostałe części „Koncepcji rejestracji obiektów przeciwnika w PSED” omawiały kwestie związane z zagadnieniami informacyjnymi ewidencji, prawami i obowiązkami użytkowników korzystających z rejestracji oraz zasady zgłaszania danych i otrzymywania odpowiedzi na zapytania. Udzielanie odpowiedzi stronom zainteresowanym miało odbywać się „w postaci specjalnych automatycznie formułowanych dokumentów wyjściowych, które będą opracowane na etapie projektowania technicznego lub w postaci kopii dokumentów wyjściowych”. W części dokumentu dotyczącego tworzenia zbioru informacyjnego

²⁷ Ibidem.

o obiektach strona radziecka zastrzegła sobie, że zbiór wyjściowy – przekazywany innym uczestnikom Porozumienia – miał być tworzony wyłącznie przez pracowników Aparatu Roboczego. W myśl takiego podejścia do sprawy Rosjanie jednoznacznie stanęli na stanowisku, że „Bezpośrednie uczestnictwo abonentów PSED w tych pracach nie jest przewidywane”. Powyższa sytuacja pozwalała funkcjonariuszom I Zarządu Głównego KGB na uznaniowe reglamentowanie posiadanej wiedzy zgromadzonej w ramach funkcjonowania systemu. Jest to bardzo znamienne, gdyż w rękach służb radzieckich znajdowały się istotne informacje operacyjne, które były przekazane do ZSRR przez prawie wszystkie służby bezpieczeństwa państw komunistycznych.

W świetle projektu „Koncepcji rejestracji obiektów przeciwnika w PSED” do praw przysługujących abonentom korzystającym z ewidencji, oprócz zgłaszania informacji o obiektach, należało m.in.:

- wskazywanie, biorąc pod uwagę konieczność operacyjną, stopnia pilności wykonywania sprawdzenia;
- określanie ograniczenia w wydawaniu informacji zwartych w części opisowej innym abonentom;
- kierowanie do AR PSED wskazówki o zdjęciu z ewidencji wcześniej przesłanych informacji;
- otrzymywanie danych statystycznych na podstawie zgłoszeń od abonentów w określonym czasie;
- zgłaszanie propozycji przyczyniających się do udoskonalenia ewidencji obiektów i PSED jako całości²⁸.

Istotnym nakazem Aparatu Roboczego, jaki został zawarty w tym dokumencie, było zobligowanie jego użytkowników do tego, aby informacje pochodzące z PSED były wykorzystywane tylko przez własne pionery operacyjne. Strona radziecka zabraniała więc przekazywania uzyskanych wiadomości z systemu innym jego abonentom, jak również jednostkom nieprowadzącym działalności operacyjnej. Powyższe zalecenie pozwalało na lepszą kontrolę przepływu informacji z PSED pomiędzy podmiotami bez wiedzy AR KGB. Jednocześnie stanowiło dodatkowy czynnik ograniczający liczbę osób mających dostęp do tej specyficznej wiedzy, jaka była zgromadzona w ewidencjach systemu.

Zakładane przez stronę radziecką uruchomienie nowej bazy spowodowałyby rozszerzenie ilości gromadzonych informacji o dodatkowe obszary zainteresowań operacyjnych specsłużb komunistycznych. Wprowadzenie mechanizmów pozwalających na szybkie wyszukiwanie powiązań już zaewidencjonowanych osób z rozpracowywanymi instytucjami dawałoby jednostkom operacyjnym dodatkową wiedzę przy realizowaniu działań wywiadowczych. Prawdopodobnie te bardzo ambitne plany, związane z rozbudową PSED w ramach proponowanej Koncepcji, nie zostały do 1990 r. wprowadzone w pełnym zakresie przez KGB.

²⁸ Ibidem, k. 52.

Na przeszkodzie w zrealizowaniu tych zamierzeń stanął brak nowoczesnej technologii komputerowej członków Porozumienia oraz rozpad systemu państw komunistycznych²⁹. Niemniej projekt „Koncepcji rejestracji obiektów przeciwnika w PSED” został omówiony i jednomyślnie zatwierdzony przez wszystkich członków Porozumienia w maju 1988 r. podczas konferencji w Sofii.

Kolejne zebranie uczestników systemu PSED miało miejsce w stolicy Bułgarii i trwało cztery dni (16–20 maja 1988 r.). Ważnym elementem narady było dokonanie oceny dotychczasowej „eksploatacji” Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku. W trakcie spotkania omówione zostały kwestie współpracy Aparatu Roboczego z „komórkami współdziałania” w zakresie funkcjonowania systemu oraz dyskutowano o dalszych planach i kierunkach jego rozwoju. Szerszych informacji na ten temat udzielił w swoim referacie ówczesny naczelnik Aparatu Roboczego PSED – płk A.W. Smirnow. W trakcie wystąpienia poinformował on uczestników spotkania, że w podległej mu jednostce trwają prace nad utworzeniem nowego oprogramowania pozwalającego na uruchomienie ewidencji o obiektach (organizacjach i instytucjach) przeciwnika. W celu usprawnienia przekazywania informacji strona radziecka planowała eksperymentalne nawiązanie łączności szyfrowej z jednym z uczestników Porozumienia. Warunkiem przeprowadzenia tego zadania miało być ujednoczenie zasad związanych z obiegiem informacji oraz stworzenie jednolitego systemu informatycznego w całym PSED.

W dokumencie końcowym z narady przedstawicieli uczestników Porozumienia PSED w Sofii z maja 1988 r. podkreślono, że system stanowi „ważny instrument” wykorzystywany w pracy operacyjnej przez jednostki „bratnich krajów socjalistycznych”. Niemniej jednak stwierdzono również, że „wszyscy bez wyjątku abonenci posiadają jeszcze rezerwy dla poszerzenia zbioru informacyjnego PSED” (k. 38), co stanowiło jednoznaczną „zachętę” dla abonentów systemu do dalszej intensywnej pracy nad poszerzeniem bazy danych. W sferze dalszego usprawniania systemu oraz zwiększenia jego efektywności uczestnicy narady wyznaczyli priorytetowe zadania, które miały być realizowane w następujących kwestiach:

- przeprowadzenia prac nad organizacją w PSED ewidencji obiektów przeciwnika,
- ponownego opracowania problemów dotyczących wdrożenia bardziej nowoczesnych sposobów wymiany informacji między Aparatem Roboczym a komórkami współdziałania z PSED,
- dalszej rozbudowy zbioru danych, zwiększenia efektywności jego wykorzystania i poszerzenia funkcjonalności systemu³⁰.

²⁹ *Sprawozdanie z pobytu delegacji Biura „C” MSW w Aparacie Roboczym PSED KGB w Moskwie*, Warszawa 30.06.1989 r., AIPN BU 01583/18, op. cit., k. 49.

³⁰ *Projekt dokumentu końcowego wielostronnej narady przedstawicieli uczestników Porozumienia o PSED* (tłumaczenie z języka rosyjskiego), AIPN BU 01583/16, op. cit., k. 38.

Do kolejnego spotkania państw – abonentów Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku, które planowano zorganizować we wrześniu 1990 r. na terenie Węgier, nie doszło ze względu na dokonującą się wówczas transformację ustrojową państw byłego bloku wschodniego. Z dniem 24 grudnia 1989 r. Urząd Bezpieczeństwa Narodowego Niemieckiej Republiki Demokratycznej wypowiedział stronie radzieckiej uczestnictwo w dalszych działaniach związanych z funkcjonowaniem PSED³¹. Polska „komórka współdziałająca” funkcjonowała praktycznie aż do samego końca istnienia Służby Bezpieczeństwa i dopiero w marcu 1990 r. wstrzymała przekazywanie kart rejestracyjnych do Aparatu Roboczego.

Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku został utworzony z inicjatywy KGB i choć w jego składzie znalazły się inne państwa komunistyczne, to realizował on przede wszystkim interesy radzieckich specśłużb. Umieszczenie Aparatu Roboczego w strukturach I Zarządu KGB i narzucenie pozostałym członkom Porozumienia algorytmu obiegu informacji pomiędzy abonentami systemu pozwalało stronie radzieckiej na sprawowanie kontroli nad ogromną bazą danych dotyczącą osób i obiektów znajdujących się w operacyjnym zainteresowaniu tajnych służb państw komunistycznych prawie z całego świata. Aparat Roboczy, ewidencjonując każdego roku od kilku do kilkunastu tysięcy rejestracji pochodzących z „bratnich krajów”, miał również możliwość „wglądu” w ich bieżącą pracę operacyjno-wywiadowczą.

PSED w okresie swojego funkcjonowania był systemem informacyjnym, który wykorzystywał tradycyjne formy ewidencjonowania, jednakże przewidywał stałą możliwość rozwoju w aspekcie zastosowania technologii komputerowej. W tym zakresie Aparat Roboczy KGB korzystał z komputerowych baz danych oraz pracował nad sposobami przekazywania informacji zgromadzonych w systemie m.in. przy wykorzystaniu nośników komputerowych. Jednakże do końca działania PSED prawdopodobnie nie udało się państwom abonenckim uruchomienie procedury przekazywania danych przy pomocy sieci informatycznej.

Obszary zainteresowań wywiadowczych narzucone przez KGB uczestnikom Porozumienia w ramach działania Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku pozwalają przypuszczać, że stopień zależności ówczesnych służb specjalnych państw komunistycznych od Moskwy był znaczący.

Bibliografia

Archiwalia Instytutu Pamięci Narodowej

Decyzja 05/86 MSW z 14.03.1983 r., Projekt decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie intensyfikacji działań oraz rozszerzenia kategorii osób pod-

³¹ *Pismo z MSZ NRD, Berlin 5.04.1990 r. (tłumaczenie z języka niemieckiego), [w:] Korespondencja różna z 1990 r. Materiały Wydz. V b. Biura „C” MSW, AIPN BU 01583/23, k. 10.*

- legających rejestracji w PSED, Warszawa, marzec 1986 r., AIPN BU 01583/12.
- Instrukcja Dyrektora Biura „C” MSW w sprawie zasad i trybu rejestracji oraz sprawdzania i udzielania informacji w PSED (załącznik do Zarządzenia NR 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 2 marca 1978 r.), AIPN BU 01583/10.*
- Instrukcja 01/86 Dyrektora Biura „C” z dnia 15.03.1986 r. w sprawie zasad trybu rejestracji, sprawdzania i udzielania informacji o osobach, instytucjach i organizacjach działających przeciwko państwom wspólnoty socjalistycznej, AIPN BU 01583/12.*
- Koncepcja rejestracji obiektów przeciwnika w PSED. Projekt, [w:] Materiały z narady przedstawicieli uczestników porozumienia o PSED w Sofii, AIPN BU 01583/16.*
- Notatka służbowa dotycząca zakresu działań Wydziału V Biura „C” z dn. 15.05.1989 r., w: Zakres pracy, etaty, rozkazy personalne, AIPN BU 01583/39.*
- Pismo dyrektora Biura „C” MSW plk. K. Piotrowskiego do Dyrektora Biura „W” plk. R. Wójcickiego, Warszawa 6.04.1988 r., [w:] Korespondencja dot. dopuszczenia do udziału w PSED jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych lata 1982–1989, AIPN BU 01583/25.*
- Pismo do Dyrektora Departamentu V, Warszawa 25.05.1982 r., [w:] Korespondencja dot. dopuszczenia do udziału w PSED jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych lata 1982–1989, AIPN BU 01583/25.*
- Pismo do Dyrektora Biura Studiów SB, Warszawa 7.03.1984 r., [w:] Korespondencja dot. dopuszczenia do udziału w PSED jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych lata 1982–1989, AIPN BU 01583/25.*
- Pismo do Dyrektora Departamentu VI, Warszawa 17.07.1985 r., [w:] Korespondencja dot. dopuszczenia do udziału w PSED jednostek organizacyjnych resortu spraw wewnętrznych lata 1982–1989, AIPN BU 01583/25.*
- Pismo z MSZ NRD, Berlin 5.04.1990 r. (tłumaczenie z języka niemieckiego), [w:] Korespondencja różna z 1990 r. Materiały Wydz. V b. Biura „C” MSW, AIPN BU 01583/23.*
- Projekt dokumentu końcowego wielostronnej narady przedstawicieli uczestników Porozumienia o PSED (tłumaczenie z języka rosyjskiego), AIPN BU 01583/16.*
- Projekt dokumentu końcowego z posiedzenia przedstawicieli członków porozumienia o PSED (tłumaczenie z języka rosyjskiego), AIPN BU 01583/25.*
- Słowniki kodowania informacji PSED, [w:] Materiały b. Wydz. V Biura „C” MSW, AIPN BU 01583/27/1-10.*
- Sprawozdanie z pobytu delegacji w I Głównym Zarządzie KGB przy RM ZSRR, Warszawa, 6.06.1986 r., [w:] Dokumentacja dot. konferencji w Moskwie w 1986 r. i 1989 r., AIPN BU 01583/18.*

Sprawozdanie z pobytu delegacji Biura „C” MSW w Aparacie Roboczym PSED KGB w Moskwie, Warszawa 30.06.1989 r., AIPN BU 01583/18.

Wniosek. Dotyczy: Zapewnienia realizacji zadań wynikających z rozpoczęcia procesu wdrażania Połączonego Systemu Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED), Warszawa 23.03.1977 r., AIPN BU 01583/39.

Zakres pracy Wydziału V Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Warszawa, 10.09.1977 r., AIPN BU 01583/39.

Zarządzenie nr 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1978 r., w: *Materiały b. Biura „C” MSW*, AIPN BU 01583/10, k. 10/1–10/8.

Opracowania

Andrew Ch., Gordijewski O., *KGB*, Bellona, Warszawa 1999.

Grodzki M., *Konfidenci są wśród nas*, Editions Spotkania, Warszawa 1992.

Larecki J., *Wielki leksykon służb specjalnych świata*, Książka i Wiedza, Warszawa 2007.

Hilger A., *Związek Sowiecki 1945–1991*, [w:] *Czekiści. Organa bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, IPN, Warszawa 2010.

Polmar N., Allen T., *Księga szpiegów. Encyklopedia*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2000.

Próba dokonania bilansu współpracy KGB-SB w latach 1970–1990. Cz. I (pod red. R. Oska i M. Grabowieckiego), „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2010, nr 3 (2), COS ABW, Warszawa 2010.

Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu, red. D. Gregorczyk, R. Oleszkowicz, Z. Nawrocki, COS ABW, Warszawa 2013.

Zajac E., *Polska w Połączonym Systemie Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED) – próba rekonstrukcji*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, IPN, Warszawa 2010.

Selected aspects of the functioning of the *Interlinked System for Recognising Enemies (SOUND)* in the years 1977 to 1990

Summary

The Interlinked System for Recognising Enemies (SOUND) was established at the beginning of 1977 at the initiative of the First Chief Directorate of the Committee for State Security – KGB (foreign espionage). By virtue of a secret Agreement of communist countries’ representatives, the secret services of Bulgaria, Czechoslovakia, Cuba, Mongolia, the GDR, the Polish People’s Republic, the USSR and Hungary became the users of the system.

The purpose of SOUND was to gather, process and transfer information acquired by the operating units of the secret services of countries located in the Soviet sphere of influence. The algorithm for

recording the intelligence was designed by the operations command—the so called „Working Apparatus” - functioning within the Soviet intelligence system. The information acquired by the secret services of all the Agreement’s members was entered into both a traditional system of paper card files and into the computerised database installed in the Moscow headquarters of the Committee for State Security (KGB).

The roles and tasks performed within the system were strictly in line with the interests of the intelligence and counterintelligence divisions in the countries of the Eastern bloc – primarily the KGB’s operating units. The *Interlinked System for Recognising Enemies* ceased to function at the turn of 1989 and 1990 due to the political and social changes taking place in Central and Eastern European countries.

Keywords: KGB, *Interlinked System for Recognising Enemies* (SOUD), Working Apparatus, operating records, cooperation of communist countries’ secret services, functioning of the system for operating records.